

UDC 130.2

DOI: 10.34671/SCH.HBR.2020.0401.0018

INTUISIYA QEYRI-KLASSİK RASİONALLIĞIN KOMPONENTİ KİMİ

© 2020

Həsənova Pərvin Əhməd qızı, dosent, Fəlsəfə kafedrası

Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: jurnalist99kerem@gmail.com)

Xülasə. İnsan varlığının bioloji və psixi tərəflərini əks etdirən fəlsəfi antropologiyada, bir tərəfdən bioloji və sosial, digər tərəfdən bütövlükdə insan problemi ilə bağlı olan məsələlərdən biri insanda şüuri və qeyri şüurunin nisbəti problemidir. Son illər elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda təsadüf etdiyimiz ən aktual məsələlərdən biri elmi-idrakda rəşional və qeyri-rəşional əməliyyatların varlığı təşkil edir. Rəşionallıq insan idrakına xas olub və onun təfəkkürünün atributuna çevrilən ən yüksək intellektual vəziyyətlərdən biridir. İnsanın idrakı fəaliyyətinin atributu sayılan qeyri rəşional əməliyyatlar da rəşional əməliyyatlar kimi obyektiv proseslər olub, insanların şüur və iradəsindən asılı olmayaraq beynin beynin müxtəlif sahələrində təsir göstərən biososial qanunluqlar əsasında baş verirlər. Lakin rəşional əməliyyatlardan fərqli olaraq qeyri-rəşional əməliyyatlar insanlar üçün məqsədə uyğun forma almadıqlarından bütövlükdə onları təmin etmirlər. Bununla belə hər cür rəşional formalar kimi, qeyri-rəşional əməliyyatlarda insan şüurundan kənarda qalmayıb, bu fəaliyyətin atributu kimi mövcuddurlar. İnsanın yaradıcılığı onun idrakı qabiliyyəti əsasında baş verir, yaradıcılığın mahiyyəti məhz idrakı fəaliyyətdə açıqlanır. Təsadüfi deyil ki, insanın yaradıcı komponentləri onun həm hissi təsəvvürlərdən, həm anlayışlı obrazlarında, həm canlı seyrində, həm də empirik və nəzəri biliklərində təsir göstərir. İnsanın şüurunda gələcəyə istiqamətlənən ideal tipli anlayışlarda funksionallaşır. Burada abstrakt təfəkkürün məhsulu olan və gələcəyin obrazını ehtiva edən hissi təsəvvürlərdə mövcuddur.

Açar sözlər: rəşionallıq, yaradıcılıq, intuisiya, dəretnə prosesi.

INTUITION AS A COMPONENT OF NON-CLASSICAL RATIONALITY

© 2020

Hasanova Parvin Ahmed, Associate Professor, Department of Philosophy

Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: jurnalist99kerem@gmail.com)

Abstract. In philosophical anthropology, reflecting the biological and psychological aspects of human existence, on the one hand, this is the ratio of biological and social, and on the other hand, it is the problem of the connection of the conscious and the unconscious in a person. One of the most pressing problems that we have encountered in scientific and philosophical literature in recent years is the presence of rational and irrational directions in scientific knowledge. Rationality is one of the highest intellectual states, which is inherent in human perception and is an attribute of his thinking. Unconscious actions, which are considered attributes of a person's cognitive activity, are objective processes, such as rational operations based on biosocial laws that affect different areas of the brain, regardless of the consciousness and will of people. However, unlike rational actions, irrational actions generally do not satisfy people, because they are not given in the desired form. However, as in all rational forms, people in their irrational do not remain outside their consciousness, they are attributes of this activity. Human creativity is based on his cognitive abilities, and the essence of his creativity is revealed in cognitive activity. It is no coincidence that the creative components of a person are affected by both his imagination and their perceived images, both in empirical and theoretical knowledge. They function in the human mind in representations of the ideal type for the future.

Keywords: rationality, creativity, intuition, perception.

ИНТУИЦИЯ КАК КОМПОНЕНТ НЕКЛАССИЧЕСКОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ

© 2020

Гасанова Парвин Ахмед, доцент кафедры философии

Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: jurnalist99kerem@gmail.com)

Аннотация. В философской антропологии, отражающей биологические и психологические аспекты человеческого существования, с одной стороны, это соотношение биологического и социального, а с другой стороны – это проблема связи сознательного и бессознательного в человеке. Одной из наиболее актуальных проблем, с которой мы столкнулись в научной и философской литературе в последние годы, является наличие рациональных и иррациональных направлений в научном познании. Рациональность – одно из высших интеллектуальных состояний, которое присуще человеческому восприятию и является атрибутом его мышления. Бессознательные действия, которые считаются атрибутами когнитивной деятельности человека, представляют собой объективные процессы, такие, как рациональные операции, основанные на биосоциальных законах, влияющих на различные области мозга, независимо от сознания и воли людей. Однако, в отличие от рациональных действий, иррациональные действия вообще не удовлетворяют людей, поскольку что они не даются в желаемой форме. Однако, как и во всех рациональных формах, люди в своих иррациональных не остаются вне своего сознания, они являются атрибутами этой деятельности. Творчество человека основывается на его познавательных способностях, и в познавательной деятельности раскрывается суть его творчества. Не случайно, что на творческие составляющие человека влияют как его воображение, так и их воспринимаемые образы, как в эмпирическом, так и теоретическом знании. Они функционируют в сознании человека в представлениях идеального типа для будущего.

Ключевые слова: рациональность, креативность, интуиция, восприятие.

Giriş. İntuisiya insan fəaliyyətinin mühüm formalarından sayılan yaradıcılıq prosesinin mexanizmini şərtləndirən mühüm amillərdən biri olub, insan idrakında rəşionalılıqla yanaşı dayanan qeyri-rəşional əməliyyatdır. Rəşional təfəkkür yalnız hissi idrakla deyil, həm də idrakın rəşionaldan kənarda yerləşən formaları ilə də bağlıdır. İdrak prosesində anlayış, mühakimə, əqli nəticə ilə yanaşı təxəyyil, fantaziya, emosiya və s. amillərdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Onların içərisində intuisiya-insanın, məntiqimüləhizələrin və sübutların bilavasitə iştirakı olmadan həqiqəti dərk etmə qabiliyyəti xüsusi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqi

və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edən intuisiya prosesinin mexanizmi bugünədək ətraflı öyrənilməmişdir. Buna görə də bu prosesin geniş miqyaslı tədqiqi insan psixikasının sirrlərinin açılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktual bir məsələdir.

Məlum olduğu kimi, insan zəkası təbiətin ecəzkar, möcüzəli və unikal törəməsidir. Dünyanın neçə-neçə sirrlərini açıqlamış insan zəkasının özünün də hələ açılmamış sirrləri vardır. İnsan təfəkkürünün cavablandırması çətin olan bir neçəsuallər vardır.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Intuisiya probleminin fəlsəfi

irsi son dərəcə zəngindir. Qədim mütəfəkkirlər intuisiya anlayışını şeylərin real vəziyyəti kimi başa düşürdülər. İntuisiya məsələsində ilk dəfə Platon və Aristotelin təlimlərində görmək olur. Platonun intuisiya haqqındakı mülahizələri xüsusilə maraqlıdır. Platon intuisiyanı daxili görmə, əqlin yüksək intellektual qabiliyyəti adlandırırdı. Platona görə intuisiya insandan kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcud olan əbədi və dəyişməz ideyaları dərk etməyə imkan verir. Göründüyü kimi onun intuisiya haqqında təsəvvürləri onun obyektiv idealist baxışları ilə bağlı idi.

Platon və Aristotelin fəlsəfi irsi sayəsində intuisiya hissi idrakdan abstrakt təfəkkür sahəsinə keçirilərkən nəzəri bilik və qnoseoloji problem statusu qaranmışdır. Lakin insanın idrakı fəaliyyətində nümayiş etdirdiyi yüksək qabiliyyət kimi intuisiya yalnız Yeni dövr fəlsəfəsində, xüsusilə Dekartın rəşonalizmində birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdi. F.Bekonun empirizm fəlsəfəsində intuisiya öz əksini tapdı. Bekona görə tarix, fəlsəfə və poeziya müvafiq olaraq idrak sahələri yaddaş, təxəyyül və zəka kimi üç möhtəşəm dayaq söykənirlər [1].

Fəlsəfədə intuisiya probleminin kəşfi Yeni dövr fəlsəfəsində, təbiətşünaslığında, riyaziyyatında müstəsna xidmətləri ilə yadda qalmış R.Dekartın adı ilə bağlıdır. Dekarta görə intuisiya ruhumuza daxil olmuş ideyaları görməyə imkan verən yeganə vasitədir. Bütün bunlara baxmayaraq nə antik nə də Yeni dövr filosofları intuisiyanın strukturunu izah edə bilməmişlər. Filosofların sonrakı nəsillərin intuisiya haqqında irəli sürdüləri maraqlı mülahizələrə baxmayaraq onun izahında ciddi irəliləyiş baş verməmişdir.

Son illərin bir sıra elmi əsərlərində monoqrafiya və məqalələrdə intuisiyanın aktual məsələləri öz əksini tapmışdır.

Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda intuisiyanın özünün dərk edilməzliyi, bilavasitəliyi və gözlənilməzliyi ilə fərqlənən idrak forması olması haqqında təsəvvürlər geniş yayılmışdır. İntuisiya insanın bilavasitə müşahidələr vasitəsilə qavradığı obyektlər haqqında əyani təsəvvürlərin formalaşdırması qabiliyyətidir. (V.P.Bryanski, Lui de Broyl və b.) Akad.S.İ.Vavilovun təbirincə intuisiya insanın problem irəli sürmək, tətqiqatın nəticələrini irəlicədən söyləyə bilmək qabiliyyəti, V.Kopernikə görə, idrakda hissi və rəşiona momentlərin birləşməsinin spesifikliyini ifadə edən idrak forması, A.Eynşteynə görə isə hissi və məntiqi idrakın qarşılıqlı təsirinin spesifik üsuludur. [7]. Mütəxəssislərin fikirlərinə isnadən söylədiyimiz mülahizələr insanda intuisiya qabiliyyətinin mövcud olmasını təstiq edir.

İnsanda intuisiya qabiliyyətinin olması faktı zəmanəmizin bir çox görkəmli alimləri tərəfindən təstiq olundu. İyirminci əsrin görkəmli fransız alimi Lui(Lui) de Broyl yazırdı ki, əgər elmin əsasları xalis rəşional səciyyə daşısaydı, o halda nəzəriyyələrin inkişafı və onların tez-tez dəyişməsi mümkün olmazdı. Onun sözlərinə görə alimin təfəkkürünün heç nə həmişə rəşional olmayan fərdi xüsusiyyətlərinin elmi tətqiqata təsiri vardır. Mən xüsusi halda insanlarda müxtəlifliyi ilə fərqlənən təxəyyülü və intuisiyanı nəzərdə tuturam. Aləmin fiziki mənzərəsini bir hissəsinin əyani şəkildə təsvir etməyə və bununla onun bəzi detallarını aşkarlamağa imkan verən təxəyyül və ağır çəkili sillogizim ilə heç bir əlaqəsi olmayan qəflətən baş verən daxili nurlanma vasitəsilə reallığın dərinliklərini açan intuisiya insan əqlinin imkanlarıdır: elmin yaradılmasında onlar həmişə mühüm rol oynamışlar və bugün də davam etməkdədir.

Zəkanın ən böyük kəşfləri məhz bu sıçrayışlar əsasında baş verir. Buna görə də insan əqli son nəticədə ona nisbətən daha yaxşı hesablayan və təsnif edən, lakin özlüyündə nə təsəvvür, nə də hiss etməyi bacaran maşın robotlar üzərində şəksir üstünlüyə malikdir.

Əsas məzmun. Məlumdur ki, insanın mənəvi həyatında onun yaddaşı, təxəyyülü, diqqəti, fəhmi, habelə bir sıra digər qabiliyyətləri (emosiyalar, iradə və s.) mühüm rol oynayır. Sözsüz ki, bu hadisələr içərisində intuisiyanın öz yeri vardır. Yeni biliklərə inamla yol açan intuisiya spesifik idrak və

abstrakt təfəkkür kimi bütün insanlara xas olan qabiliyyətdir.

İntuisiyanın eksperimental üsulla oynanmaq mümkündür.

İntuisiyanın ümumiliyini, insanlar arasında geniş yayılmasını onun öyrənilməsi üzrə aparılan gündəlik müşahidələr də təstiqləyir. Bu müşahidələrin nəticələri göstərir ki, məhdud informasiya şəraitində məsələnin sürətli həllini tələb edən qeyri-standart situasiyalarda subyekt öz hərəkətlərini götür-qoy edərək həll etməyin üsulunu qabaqcadan hiss edir. Alimlərin, konstruktorların, yazıçıların, rəssamların, bəstəkarların öz yaradıcılıq sahəsində yeni nəticələr əldə etmələri faktları bəşər mədəniyyətinə çoxdan məlumdur.

Bir sıra elmlərin nailiyyətləri məhz intuisiyanın təsiri ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan A.Eynşteynin nəzəri yaradıcılığı haqqında mülahizələri çox maraqlıdır. Eynşteynə görə hipotez elmə empirik faktlar əsasında "gətirilsə" də o, bilavasitə həmin faktlardan çıxarıla bilmir, zira əks halda hipotez heç hipotez olmazdı. Alim müşahidə olunan hadisələrin izahı üçün müxtəlif hipotezlər yarada bilər və dünyanın dərk üçün müxtəlif hipotezlər yaratmağa borcludur. Bu hipotezlərin hansını qəbul ediləcəyi məsələsi onlardan çıxarılan nəticələrin empirik yoxlanılması yolu ilə həll edilir. Eynşteyn öz şəxsi yaradıcılığında da bu mövqeyə söykənirdi. Onun nisbilik nəzəriyyəsinin çıxış müddəaları təcrübi materialların induktivcəsinə ümumiləşdirilməsi olmayıb (həlbuki, o nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılmasında empirik faktları nəzərə almışdı), sadəcə "gücünün", "kəşfin", başqa sözlə intuisiyanın məhsulları idi. Eynşteyn güman edirdi ki, nəzəriyyəni təcrübi vasitə ilə yoxlamaq mümkün olsada, təcrübədən bilavasitə nəzəriyyəyə aparan yol mövcud deyildir. Bununla belə hissi təcrübədən nəzəri anlayışlara aparan yol mövcuddur, lakin bu yol məntiqi yol olmayıb, məhz intuisiyadır. İntuisiya hissi təcrübə ilə nəzəri anlayışları birləşdirən mənəvi həlqədir. Eynşteyn göstərdirdi ki məntiqə zidd gətmədən heç bir nəticə əldə etmək mümkün deyildir, həqiqi dəyər mahiyyətə ancaq intuisiyadır [5, s. 221-222].

İntuisiyanın fəlsəfi idrak sahəsində əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar Aristotelin sillogizimlərini, R.Dekartın fəlsəfə və riyaziyyatın birləşməsi ideyasını, İ.Kantın antinomiyaqlarını və s. kəşfləri məhz intuisiyanın təzahürü ilə bağlayırlar.

İntuisiya fenomeni kifayət qədər geniş və tutumlu olsada, bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə o intuitiv hesab edilən hadisələrin heç də hamısını ehtiva etmir. Məsələn, təfəkkürdə bəzən elə əqli nəticələrə rast gəlmək olur ki, onları aşkar formada ifadə etmək mümkünsüz olur: belə əqli nəticələrin təzahürü gözlənilməz olsa da bəzi tətqiqatçıların gümanına görə onlar heç də intuitiv olmurlar. Müəyyən situasiyalarda xarici təsirlərə özlərinin avtomatik reaksiyaları ilə fərqlənən və subyektin psixikasının şüuraltı və şüursuzluq sferalarında fizioloji mexanizmlərə malik olan instinqləri də intuisiya kimi qəbul etmək olmaz. Bir sıra hallarda hiss orqanları ilə yaradılan qavrayışları da "hissi intuisiya" adlandırırlar. Ümumiyyətlə, intuisiya spesifik fenomen kimi çoxmənalıdır [2].

İntuisiyanın digər bir mühüm cəhəti onun bilavasitə səciyyə daşmasıdır. Məlumdur ki, bilavasitə bilikdən fərqli olaraq bilavasitə bilik məntiqi sübuta söykənməyən bilikdir. İntuisiya o zaman bilavasitə bilikdir ki, yeni müddəaların irəli sürülməsi zamanı onun hissi təcrübənin və nəzəri quradılmaların ardınca gəlişi məntiqi zərurətlə baş vermir. Əgər nəzərə alsaq ki, intuisiya intellektə aid olub, cisimlərin mahiyyəti ilə bağlıdır, bu halda ona belə tərif vermək olar: intuitiv- insanın heç bir sübuta müraciət etmədən həqiqətə düz yolla çatma qabiliyyətidir [5, s. 223].

Yuxarıda söylədiklərimiz intuisiya fenomeninin daha iki sahəsini açıqlamağa imkan verir: birincisi intuisiyanın gəlişinin qəfil olması, ikincisi onun başadüşülməzliyi. İntuisiyanın fəaliyyəti zamanı problemin həlli qəflətən, gözlənilmədən, təsadüfən, yaradıcılıq üçün məqsədə uyğun elmi axtarışların heç də əlverişli olmadığı bir şəraitdə baş verir.

Deməli, insanın intuitiv qabiliyyəti üçün aşağıdakı cəhətlər

xarakterikdir: 1) Məsələnin birdən-birə gözlənilmədən həlli. 2) Məsələnin həlli yollarının və vasitələrinin dərk olunması. 3) Obyektin mahiyyəti səviyyəsində həqiqətə nail olunmasının bilavasitə səciyyə daşması. Göstərilən əlamətlər intuisiyanın ona yaxın olan psixi və məntiqi əlamətlərdən fərqləndirir. Müxtəlif mənalarda, müxtəlif şəraitdə intuisiyanın şüurdan uzaqlığı müxtəlif ola bilər.

Intuisiyanın növləri müxtəlifdir, subyektin fəaliyyət spesifikasiyasından asılı olaraq intuisiyanın təzahür formaları müxtəlif olur. Belə hallarda maddi praktikanın fəaliyyəti və mənəvi istehsalın forma xüsusiyyətləri aqronomun, həkimin, bioloqun, nəzəri fiziki, poladəridənin intuisiya xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu baxımdan intuisiyaları texniki, elmi, adi, həkimlik, bədii və s. növlərə ayırmaq olar [4].

İdrak prosesində nümayiş etdirdikləri yeniliyin xarakterinə görə intuisiyaları standartlaşdırılmış və evristik (yaradıcı) intuisiyalara ayırmaq olar. Elmi ədəbiyyatlarda birinci növünü reduksiya intuisiyası da adlandırırlar.

Evristik (yaradıcı) intuisiya isə standartlaşdırılmış intuisiyadan mahiyyətinə görə fərqlənir, o prinsipə yeni biliyin, hissəsi və ya anlayışlı yeni qroseoloji obrazların formalaşması ilə bağlıdır. Həkim olan prof. S.P.Botkin öz elmi fəaliyyətində dəfələrlə evristik intuisiyadan istifadə etmişdir. Evristik intuisiya ona tibb aləmində "Botkin xəstəliyi" adı ilə tanınan kataral sarılıq xəstəliyinin infeksiya təbiəti olması haqqında hipotezi irəli sürməyə imkan vermişdir.

Evristik intuisiya bircinsli olmayıb, öz növbəsində ayrı-ayrı növlərə bölünür: eydetik və konseptual formada mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi intuisiyanın növlərindən biri eydetik intuisiyadır. Eydetik intuisiyaya misal olaraq Kekule tərəfindən benzol molekulinin strukturu haqqında söylənmiş əyani təsəvvürü və ya Rezerfordun atomun strukturu haqqında təklif etdiyi əyani təsəvvürü göstərmək olar. Bu təsəvvürlərin spesifikasiyi ondadır ki, onlar hissi təcrübənin məlumatlarının sadə yolla yaradılmasına müncər edilməyib, sadəcə anlayışlar vasitəsilə formalaşdırılmışdır. Konseptual intuisiyaya Hamiltonun yaradıcılığında kvaternion haqqında anlayışın tətbiqini misal göstərə bilərik. Bu anlayışlar ardıcıl inkişaf etdirilən məntiqi mülahizələr əsasında deyil, alimin fikrində baş verən sıçrayışlar vasitəsilə yaradılmışdır. Onların formalaşmasında müvafiq hissi obrazların kombinasiyasıda müsbət əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yaradıcı intuisiya hissi obrazlarla abstrakt anlayışların qarşılıqlı təsirindən törəyən və məzmunu nə əvvəlki qavrayışların sadə sintezinə, nədə mövcud anlayışlar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlara müncər edilə bilməyən yeni obrazların və anlayışların yaradılmasının spesifik idrak prosesidir.

Qeyd edək ki, intuisiyanın qnoseoloji aspektinin açıqlanması üçün nümayiş etdirilən bu nöqteyi-nəzərin xeyrinə daha bir arqument göstərə bilərik. Bu arqument, insan praktikasının spesifik qnoseoloji təbiəti ilə bağlıdır. Praktika anlayışının mahiyyətinə diqqətlə yanaşsaq görürük ki, insanın bu fəaliyyət forması nəinki ən ümumi, həm də bilavasitə gerçəklik xarakteri daşıyır.

Hazırda intuisiya probleminin açıqlanmamış məqamları çoxdur. Intuisiya ilə bağlı hələlik aydınlaşdırılmamış sualların kökündə belə bir səbəb yerləşir ki, informasiyaların işlənməsi üçün istifadə olunan obyektiv təfəkkür prosesləri bir müddət elə cərəyan edir ki, düşünən subyekt onları dərk etməyə qadir olur. Halbuki, bu proseslər də dərk olunmuş təfəkkür qanunları əsasında baş verir.

Intuisiya adlanan mənəvi fenomen sözün əsl mənasında dərk olunmamış təcrübədir. İnsan özünün şüuraltı təfəkküründən istifadə etməyi oyrənməlidir. O, fikirlərini "qətiləşdirmək" məqsədilə hər hansı bir işini təxirə saldıqda, ümidini ilk növbədə, öz təfəkkürünün şüuraltı səviyyəsindəki fəaliyyətinə bağlayır [6].

İnsanın fikir dünyası çox mürəkkəbdir. Bu, ondan görünür ki, yalnız şüurlu fəaliyyətdə deyil, həm də şüuraltı sferadan ən mürəkkəb fikri məsələlər belə öz həllini tapa bilər. Belə hallarda informasiyaların işlənməsi prosesinin özü dərk olunmur, şüura isə onun yalnız nəticələri daxil olur. Başqa

bir halda isə adama elə gəlir ki, ona "nurlanma" göndərilmiş, haradan meydana gəlməsi məlum olmayan uğurlu bir fikir onun varlığına hakim kəsilmişdir. Halbuki bu "uğurlu" fikir insan şüurunun altında, informasiyaların statik işlənməsi nəticəsində yaranmış və yalnız sonradan dərk olunmuşdur. Şüuraltı təfəkkürün öyrənilməsinin çətinliklərindən biri bundan ibarətdir ki, özünümüşahidə və özünəhesabat belə hallarda prosesin həqiqi gedindən kənara çıxır.

Elmi-nəzəri yaradıcılıqda variantların seçilməsi qeyri-şüuri baş verə bilər. Belə hallarda adətən, səmərəsiz yollar təkrir olunur, həllə aparan yollar isə "Şüur sahəsinə" daxil edilir "Nurlanma" və ya insaytın mahiyyəti məhz bu prosesdən ibarətdir.

Məlumdur ki, uşaqların iki yaşından beş yaşınadək aydın, səlis nitqə yiyələnməsi hadisəsi özlüyündə diqqət cəkmə yaradıcı prosesdir. Uşaqlarda səlis nitqin formalaşmasında şüuraltı proseslərin də rolu böyükdür. Hər bir normal adamın nitqə yiyələnməsi qabiliyyəti belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yaradıcılıq hər bir insana xas olan xüsusiyyətdir. Belə bir fikir daha ədalətli səslənir ki, bəşəriyyətin ən böyük nailiyyəti elmi yox, səlis nitq, danışan dili hesab etmək lazımdır. Belə ki, yalnız səlis nitqə yiyələnən insan məktəb və universitet proqramlarını mənimsəməyə, məşqul olduğu isə yaradıcı pay verməyə qadirdir [3].

Müşahidələr göstərir ki, normal inkişaf edən uşaqlar 5-6 yaş həddinə çatdıqda artıq düzgün nitqin qrammatik qaydalarına yiyələnirlər. Onlar bacarıqla cümlələr qurur, felin zəruri formalarını səhsiz seçib ayıra bilər, hal şəkilçilərindən mükəmməl istifadə edir, nitqin müxtəlif hissələrini zamana, saya, cinsə görə düzgün əlaqələndirirlər uşaqlar əsl yaradıcılıq nümunəsi göstərərək öz danışılarında sözlərin dəyişən məna çalarını bacarıqla tətbiq edirlər.

Belə bir sual meydana çıxır: uşaqlar buna necə nail olurlar. Belə düşünmək olar ki, bütün bunların sirri ancaq uşaq hafızəsindədir. Hafizə, yaddaş, uşaqların böyüklərdən eşitdikləri sözləri özlərinə cəkmək orada həkk edirlər. Lakin bu belə deyil. Altı yaşlı uşaq ilk dəfə eşitdiyi sözün bütün qrammatik formalarından istifadə etməyi bacarır. Belə çıxır ki, uşaq artıq abstrakt təfəkkür yolu ilə sözlərin dəyişməsinin ümumi qanunlarını, morfologiyasının ümumi qaydalarını özü üçün seçib ayıra bilər. Halbuki, bütün bu işi uşaqlar qeyri-şüuri yerinə yerirlər.

Söylədiklərimizdən idraki fəaliyyətdə intuisiyanın, qeyri-şüurinin rolunu aydın görə bilərik.

Tədqiqatlar göstərir ki, insan həyatına intuisiyaların təsiri böyükdür. Buda intuisiyanın sirli məqamlarından biridir. Təcrübələr göstərir ki, nitqin üç komponenti – anlayışlı, şifahi və fikri hərəkətli – nisbətən müstəqil şəkildə lokallaşırlar.

Məlumdur ki, insanın abstrakt-fikri qabiliyyəti sahəsində məntiqi prosesləri xeyli sürətləndirə bilən qeyri-verbal (verbal – şifahi deməkdir) təfəkkür mövcuddur. Şüuri və qeyri-şüuri sferaların müqayisəsi qərribə səslənən bir nəticəni aşkara çıxarır. Əgər psixikanın qeyri-şüuri səviyyəsində bir saniyə ərzində 10^9 bit informasiya hazırlanırsa, bu rəqəm şüuri hissədə ancaq 10^2 -yə çatır. Bu rəqəmlərin müqayisəsi göstərir ki, şüuraltı aləm qısa zaman kəsiyində şüuranın öncəsindən gələ bilməyəcək dərəcədə işgörmə qabiliyyətinə malikdir [2].

İntuitiv fəaliyyət prosesində estetik amil də iştirak edir. İntuisiyanın eydetik və ya konseptual növündən asılı olmayaraq bütün hallarda mənzərənin bütöv şəkli salınması baş verir.

Tam və hissənin sistemi və elementin qarşılıqlı əlaqəsi də müəyyən sxem və struktur formasında psixikanın şüuri və şüursuzluq sferasına daxil olur. Şüuraltı səviyyədə harmoniya və gözəlliyə nail olunması cəhdi müxtəlif variantlardan ən mükəmməlinin seçilməsinə həlledici təsir göstərir.

Estetik və etik, emosional və praksioloji amillər intuisiyanın formalaşması və təsiri ilə bu və ya başqa dərəcədə bağlıdır. Onların intuisiya prosesində təzahürünü nümayiş etdirən amillərdən biri bundan ibarətdir ki, idraki fəaliyyətin bünövrəsində "xalis" fizioloji və biokimyəvi törəmələr deyil, öz idrakını bu mexanizmlər üzərində quran və öz fəaliyyətinin rəngarəng canlı insani münasibətlərdə və praktikada açıqlayan

rusan şəxsiyyəti durur. İnsanın həyatı unikalığı kimi onun fərdi, idraki, intuitiv qabiliyyəti də spesifikdir.

İntuisiya nə hissi-sensitiv, nə də abstrakt məntiqi idraka müncər edilə bilməz. İntuisiyada idrakın hər iki formasının əlamətləri olsada, onda bu formalardan kənara çıxan cəhətlər də vardır. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, intuisiya insana heç bir digər vasitə ilə əldə edilməsi mümkün olmayan yeni biliklər verir.

Psixoloq və fizioloqların intuisiyanın inkişafına qarşı yönələn və onu ləngidən amillərin öyrənilməsinə dair işləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, amerikan fizioloqlarından biri intuisiyanın inkişafı üçün əhəmiyyətsiz olan belə bir şəraiti qeyd edir ki, əqli və fiziki yorğunluq, əhəmiyyətsiz görünən hadisələrdən qıcıqlanma, səs-küy, ailə və maliyyə qayğıları, güclü emosional həyəcanlanmalar, kəskin iş şəraiti, işdə məcburi dayanmalar, mümkün fasilələrin gizlənilməsi ilə bağlı keçirilən həyəcanlanmalar və s. intuisiyanın inkişafına mane olur [4].

Bunula belə, intuisiyanın inkişafına təkan verən amillərdə az deyil. Məsələn, alimin öz yaradıcılıq nailiyyətlərini izləməsi intuisiyanın fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

İntuisiyanın formalaşması və təzahürü şəraiti ilə tanışlıq bir sıra praktiki təkliflər söyləməyə imkan verir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir təklif yalnız fərdiyyətlə, şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmalıdır, belə ki, əks halda onlar insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin təzahürünə ziyan vura bilər. Bununla belə təkliflər heç də faydasız olmur.

İntuisiya insanın bu və ya digər şəraitdə ani adaptasiya etmək imkanını, tədqiq olunan obyektin mahiyyətinə bilavasitə müfüz etmə qabiliyyətini əks etdirir. İntuisiya insan şüurunun müəyyən tarixi səbəblərlə şərtlənən elə xüsusiyyətidir ki, o biza itirilmiş informasiyalardan istifadə etməyə imkan verir. Burada bilik mühakimələrdən keçmədən bilavasitə obyektə nəticəyə doğru istiqamətlənir. İntuisiyanın idrakı rolu bundan ibarətdir ki, o, ilk baxışda nəzərə çarpmayan ümumiyyəti görməyə əsas verir. Müasir yaradıcılıq psixologiyası və neyrofiziologiya elmləri sübut etmişdir ki, intuisiya prosesi öz inkişafında dörd başlıca mərhələdən keçir: 1) İnsanın hafizə sistemində obraz və abstraksiyaların toplanması və onların qeyri-şüuri paylanması. 2) Müəyyən bir məsələni həll etmək məqsədilə toplanmış abstraksiyaların, obrazların və qaydaların dərək edilmədən kombinə edilməsi və yenidən işlənməsi. 3) Məsələnin aydın dərək olunması. 4) Gözlənilmədən məsələnin optimal həllinin tapılması (teoremlərin sübut edilməsi, bədii obrazların yaradılması və s.) [1].

Bir sıra hallarda məsələnin qəfil həllinin gözlənilmədən, beynin şüurlu fəaliyyətinin digər məsələlərin həllinə yönəldiyi bir vaxtda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hətta yuxarıda da baş verə bilər.

İntuisiyanın təzahüründə yuxunun əhəmiyyətini şişirtmək doğru olmazdı. Bununla belə yuxarıda gətirdiyimiz faktlar onların məzmununa diqqətli yanaşmağı tələb edir.

Əgər subyekt yuxudan əvvəl hər hansı bir problem üzərində gərgin iş aparmışdırsa, belə yuxular müəyyən dərəcədə faydalı ola bilər. Əgər problem üzərində tədqiqat aparılmamışdırsa, heç bir yuxu "nurlanmanı" gözləmə kəşfə və ya ixtiraya səbəb ola bilməz.

Məlumdur ki, gəzinti zamanı intuisiyanın baş verməsi, yeni ideyaların yaranması mümkündür. Şüuri və qeyri-şüurinin qarşılıqlı təsir mexanizminin konkret öyrənilməsi alimə intuisiya prosesini idarə etmək və onların yaradıcı qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək imkanı verir.

İntuisiya problemi ilə bağlı daha bir qnoseoloji problemin – idrakda intuitiv ilə diskursivin nisbəti məsələsinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Yuxarıda sərhətdiyimiz materialdan aydındır ki, evristik intuisiyanı diskursivdən, məntiqdən mütləq mənada ayırmaq qeyrimümkündür. İdrak prosesində diskursiv (məntiqi olan) intuisiyadan əvvəl baş verərək şüur sferasında intuisiyanın formalaşmasının və təzahürünün ümumi və məcburi şərti kimi çıxış edir. Fikri proses olmaq etibarilə məntiqi şüuraltı səviyyədə də özünə yer alıb, intuitiv prosesin mexanizminə qoşulur. Bu sferada diskursiv intuisiyanı tamamlayaraq onun ardınca

gedir. İntuitivin diskursivlə tamamlanmasının zəruriliyi isə intuisiyanın nəticələrinin ehtimalı xarakterli olması ilə şərtlənir. İntuisiyanın ehtimalı xarakteri isə ikili xarakter daşıyır, bir tərəfdən, onun, sayəsində qazanılmış həqiqi biliklərin insanların həyat maraqları üçün əhəmiyyətini və digər tərəfdən səhv, yanlış, qeyri-həqiqi biliklərin isə təhlükəsini bildirir [2].

Sübut elmi idrakın mühüm elementlərindən olub, sözün geniş mənasında fiziki predmet və hadisələrin, hissi qavrayışların, məntiqi mülahizələri və arqumentləri ehtiva edir. Deduktiv elmlərdə (məntiq, riyaziyyat, nəzəri fizika) sübut həqiqi müddəalardan sübut edilən tərsilərə doğru aparən əqli nəticələr zənciridir. Kafi əsaslandırma qanununa söykənən məntiqi mülahizələr olmadan irəli sürülən müddəaların həqiqiliyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nəticə. Yuxarıda bir elmi idrak üçün intuisiyanın əhəmiyyətini əsaslandırmağa çalışdıq. Lakin bununla belə intuisiyanın nöqsanları və səhvləridə mövcuddur. Belə ki, intuitiv əqli nəticələr həqiqət olduğu kimi, yalanda ola bilər. Buna görə də intuitiv gümanların tənqidi qiymətləndirilməsi, onların həqiqiliyinin yoxlanılması və verifikasiya edilməsi elmi yaradıcılıq prosesinin mühüm mərhələsini təşkil edir. İntuisiyanın səhvləri tipikdir, onları qruplaşdırmaq və "məntiqi strukturlarının" ümumiliyini nümayiş etdirmək vacibdir. Adətən, səhv intuitiv əqli nəticələrin əsasında eyni psixoloji hadisə durur. Oxşar səhvlər oxşar səbəblərdən törəyir.

İntuisiyanın tez-tez müşahidə olunan səhvlərindən biri onun tərəfindən riyazi statistika qanunlarının aşkar edilməsi, xüsusilə, idrakda təsadüflərin rolunun düzgün qiymətləndirilməsidir. İntuisiya təsadüfi hadisələrin ardıcılığına özünü korrekte edən, yəni tarazlığın bərpası naminə hadisənin bir tərəfə meylinin digər tərəfə də meylinə səbəb olan proses kimi baxır. Həqiqətən də meyl düzəlişləri prosesin gedində sadəcə "zəifləndirilir". Lakin burada hadisəyə başqa bir yanaşma, digər bir mülahizə də mümkündür.

İntuisiyada tez-tez yol verilən ikinci səhv – onun seçimin ölçülərinə qarşı etinasız olmasıdır. Belə hallarda yalnız "sadələşən adamlar" deyil, hətta təcrübəli tədqiqatçılar da (psixoloqlar, həkimlər və s.) az müşahidələrin nəticələri əsasında irəli sürülən hipotezlərə və çıxarılan nəticələrə söykənərək yanlışlığa yol verirlər.

İntuisiyanın üçüncü nöqsanı hadisələrin öncə söylənilməsinə, "xüsusilə" "ekspert qiymətləndirilməsinə" əhəmiyyət verilməsidir. Məlumdur ki, ekspertlər hadisənin qiymətləndirilməsində daha çox dəqiqlik nümayiş etdirirlər.

İntuisiyanın dördüncü nöqsanı bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsində yol verilən səhvlərlə bağlıdır.

İntuisiya iki hadisənin "xəyali korrelyasi" zamanı da etibarlı olmaya bilər. İki hadisənin üst-üstə düşməsi haqqında mühakimə belə bir əsasə söykənir ki, hadisələrin assosiativ əlaqəsi yaddaşda nə dərəcədə güclü əks olunur. Lakin bu əlaqə gücü yalnız hadisələrin üst-üstə düşməsi müddətinin sürətliliyi ilə təyin olunur. Buna görə də assosiativ əlaqələrin gücünə əsasən iki hadisənin üst-üstə düşməsi tezliyi haqqında çıxarılan intuitiv əlaqə bir sıra hallarda səhv olur.

İntuisiyanın tipik səhvlərindən biri də mürəkkəb hadisələrin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

İntuisiya haqqında yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dünyanı gözəlləşdirməyə can atan insan idrakı bu məqsədlə onu müxtəlif vasitələrlə silahlandırır. Bu vasitələrdən birisi intuisiyadır. Hazırda elmi biliyin nüfuzlu amillərindən biri sayılan intuisiya mifdən, realığa, mistika aləmindən elmi idrak obyektinə çevrilməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бунге М. Интуиция и наука. М.: Прогресс. – 1967. – 197 с.
2. Исмаилов Ф. Зигмунд Фрейд. Баку: 1967. – 214 с.
3. Ирина В.П., Новиков А. А. В мире интуиции. М.: Наука, 1978. – 192 с.
4. Мəmmədov Ə. Дialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Баку: Azər nəşr, 1997. – 312 с.
5. Мəmmədov Ə.Б., Исмаилов В.И. Мəmmədov Ф.Ə. Рационализм və qeyri-rasionalizm. Баку: "Elm". – 2007
6. Həsənova P.Ə. Mədəniyyət sisteminə elm. Баку: Universitet nəşriyyatı, 2001. – 52 с.
7. Мəmmədov Ə.Б., Həsənova P.Ə. Yaradıcılıq və intuisiya haqqında fəlsəfi düşüncələr. Баку: 2009. – 70 с.